

УДК 821.112.2 (043.3/5)

Леся Кравченко
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка**«ЕЛЕГІЯ ДО МАРИНИ» РАЙНЕРА МАРІЇ РІЛЬКЕ
В УКРАЇНСЬКІЙ ТА ПОЛЬСЬКІЙ
ПЕРЕКЛАДАЦЬКІЙ РЕЦЕПЦІЇ**

У статті проаналізовано художньо-естетичну та світоглядно-філософську цінність «Елегії до Марини» Райнера Марії Рільке в плані системного дослідження особливостей поетики; продемонстровано сприйняття твору в польській та українській рількеані; визначено його місце і роль у творчій палітрі митця. Акцентовано увагу на особистісному характері поезії. Теоретичні викладки ілюструються перекладами з німецької мови українською, польською.

Ключові слова: рецепція, елегія, людина-поет, лист, епітафія, переклад.

W artykule przeanalizowano wartość artystyczną i estetyczną, światopoglądową i filozoficzną «Elegii do Maryny» Rainera Maria Rilkego w zakresie badania systemowego specyfiki poetyki; ukazano recepcję utworu w polskiej i ukraińskiej rilkceanice; zbadano jego miejsce i rolę w warsztacie twórczym artysty. Zaakcentowano uwagę na osobistym charakterze poezji. Zagadnienia teoretyczne zilustrowano tłumaczeniami z języka niemieckiego na język ukraiński, polski.

Słowa kluczowe: recepcja, elegia, człowiek-poeta, list, epitafia, tłumaczenie.

The artistic-aesthetic and view-philosophical values of «Elegy to Maryna» by Rilke are analyzed as a system research of poetic's feature. Perception of this work is shown in Polish and Ukrainian Rilke's works studies. It is also defined the place and the role of this poem in the writer's creative palette. The attention is accented on personality character of poetry. Theoretical expositions are illustrated by translations from the German language into Ukrainian.

Key words: reception, elegy, poet, letter, epitaph, translation.

Філософсько-естетична цінність «Дуїнських елегій» Р. М. Рільке, які належать до вершинних творів світової поезії, до «найскладніших, найнепрозоріших за ідейно-образною структурою творів новітньої німецької лірики» [9, с. 9], їх рецепція визначними українськими перекладачами ще не ставала предметом окремого дослідження.

Звертаючись до «Дуїнських елегій» Р. М. Рільке, основоположник філософської герменевтики Г.-Г. Гадамер переконувався в неточності їх прочитання, яку демонструвала література, і висловив конструктивну думку щодо їх розуміння та інтерпретації: «Гадаю, що правильний підхід, справді необхідна герменевтична вимога до всіх інтерпретацій поезії полягає в тому, щоб *глибоко перейнятися словом поета* (курсив наш. — Л. К.). Лише той, кого схвилювало прочитане, розуміє, про що йдеться. І поготів у випадку такої поезії, як елегії Рільке... кожному окрему елегію слід сприймати як цілісний процес медитації» [1, с. 247].

Стаття Гадамера із запереченням щодо невірної, на його погляд, інтерпретації елегій Рільке — це відгомін дискусій, які досі не вщухають щодо тлумачення їхнього змісту. Хоча сам Рільке у листі до польського перекладача Вітольда Гулевича багато чого прояснив і висловлював своє здивування: «Мене бере подив, що «Сонети до Орфея», щонайменше так само «великі» й виповнені тим самим змістом, не допомогли Вам зрозуміти «Елегії» [6, с. 270].

Характерно розпочинається цей лист: «...І хіба мені належить давати правдиве тлумачення «Елегій»? Вони набагато перевищують мене самого» [6, с. 269]. Щоб якось все ж таки наблизити реципієнтів до інтерпретацій автора, Рільке вдається до досить розгалужених пояснень: «Розпочаті 1912 року (в Дуїно), вони — уривками — писалися в Іспанії та в Парижі аж до 1914 року; війна цілком перервала цю мою найбільшу працю; і коли я 1922 року (тут) знову наважився взятися за роботу, то ще перед новими елегіями й до їхнього завершення з'явилися, зненацька налетівши «вихором», «Сонети до Орфея» (яких *не було* в моєму плані). Їх народило, — а інакше й бути не могло, — те саме, що й «Елегії», і та обставина, що вони раптово, без моєї волі, виникли як відгук на смерть однієї молодой дівчини, ще більше зближують сонети з джерелом їхнього походження; цей відгук — ще один зв'язок із центром *того* царства, глибінь і вплив якого ми — повсюди необмежено — поділяємо з небіжчиками й прийдешніми людьми. Ми, тутешні й нинішні, ні на мить не задовольняємося часовим світом і не пов'язані з ним; ми невпинно йдемо і йдемо до тих, хто жив раніше, до наших предків і до тих, хто, очевидно, прийде після нас. У тому найбільшому «відкритому» світі й *перебувають* усі, — не можна сказати, щоб «одночасно», бо саме відсутність часу зумовлює те, що всі *перебувають*» [6, с. 270].

«Навколо чого обертаються «Елегії»? — запитує дослідник «Елегій» Г. Марсель. — Навколо таємниці існування та призначення людини у космосі. [...] Тут нічого не демонструється, нічого навіть не виставляється; усе тут запитання, заклик, а також закликання, внутрішні дебати душі, котра, в якомусь розумінні, бере на себе опіку над усесвітом і накидає собі місію забезпечити його зростання чи навіть відродити його» [4, с. 256].

Однією з елегій великого австрійця, яка має дотичне відношення до згаданої збірки, є «Елегія до Марини». У листі до дружини від 10.08.1981 року В. Стус пише про своє зацікавлення цією поезією і називає її одинадцятю «Дуїнською елегією».

Головна проблема цієї розвідки полягатиме у глибинному аналізі поетики перекладу елегії Рільке, здійснені В. Стусом та Я. Яструнем, у з'ясуванні світоглядно-філософської адекватності перекладів оригіналу, художньо-естетичних цінностей і вартості перекладу.

Сенс рільківських елегій — невичерпний, його розумінню та інтерпретації присвячені десятки робіт українських літературознавців: Дмитра Наливайка, Кіри Шахової, Ігоря Андрущенка, Мирона Борецького, Євгена Волошука та ін.

З усіх перекладачів поезій Рільке — М. Бажана, В. Стуса, Св. Гординського, Ю. Липи, Л. Мосендза, О. Луцького, В. Залозецького, Ю. Клена, М. Йогансена, М. Ореста, Б. Кравціва, Л. Рудницького, Б.-І. Антонича, І. Кочура, П. Тичини, Л. Первомайського, М. Лукаша, Д. Павличка, В. Коптілова, Ю. Андруховича — до перекладу «Дуїнських елегій» звернулися лише М. Бажан та В. Стус.

М. Бажан переклав не всі «Дуїнські елегії», тоді як В. Стус переклав усі десять і ще одну — «Елегію до Марини».

Серед численних польських дослідників та популяризаторів визначного австрійського поета є, зокрема, Вітольд Бачинський, Януш Поломський, Вальдемар Боженський, Мечислав Яструн та ін. Варто наголосити на важливості наукових досліджень Катажини Кучинської-Косхани, яка внесла вагомий вклад у розвиток польського рількезнавства. Наукова рецепція «Елегії до Марини» займає чільне місце в монографії авторки «Rycerz ńmierż. O «Elegiach duinejskich» Rainera Marii Rilkego». Авторка

зауважує: «Тум, со w bezpońredni, namacalny, sposyb i№czy cykl duinejski z *Elegi№ do Maryny Cwietajewej-Efron*, jest dedykacja zapisana przez Rilkego na wysianym rosyjskiej poetce z Val-Mont egzemplarzu *Duineser Elegien* w lińcie z 3 maja 1926, w pierwszym lińcie do niej — zaczynaj№cum sik od siyw: «Liebe Dichterin». Staio sik to trochk ponad ryi roku przed ъmierci№ poety, nieco ponad miesi№c przed powstaniem zajmuj№cej mnie tu elegii-dedykacji. Poniіszy czterowersz moіna, jak s№dzk, uznaж za pierwsze przeczucie ryuńniejszej elegii:

Wir gьhren uns, womit? Mit Flьgelschldgen,
mit Fernen selber gьhren wir uns an.
Ein Dichter einzig lebt, und dann und wann
Kommt, der ihn trdgt, dem der ihn trug, entgegen.

Dotykamy sik. Czym? Uderzeniami skrzydei,
oddaleniem stykamy sik.
Jeden tylko jest poeta, i czasem sik zdarza,
іe ten, kto go teraz wciela, spotyka tego, kto byi nim przedtem (ti.
A. Zagajewskiego)» [11, s. 126].

Над перекладами поетичних творів Р.М. Рільке польською мовою працювали Лесьмян, Шульц, Вітлін, Пшибишевський, Лехонь, Івашкевич, Балінський, Мілош, Шимборська, Яструн та ін. «Елегія до Марини» — плід перекладацької рецепції відомого польського поета та перекладача Мечислава Яструна.

Метою нашої статті є дослідження української та польської перекладацької рецепції «Елегії до Марини» Райнера Марії Рільке. Зазначена мета передбачає розв'язання таких завдань: проаналізувати художньо-естетичну та світоглядно-філософську цінність перекладів «Елегії...» у плані системного дослідження особливостей поетики; порівняти її сприйняття в польській та українській рількеані; визначити місце і роль твору в творчій палітрі митця.

«Елегія до Марини» займає особливе місце в творчості великого австрійця. Як зазначає Катажина Кучиньска-Косхани, «Jeńli *Duineser Elegien* byiy elegiami filozoficznymi, to *Elegia do Maryny Cwietajewej-Efron* jest autorskim wkiadem Rilkego w historik elegii miiosnej» [11, s. 123].

«Елегія до Марини» німецькою звучить «O die Verluste ins All, Marina, die stützenden Sterne». Загалом Р.М. Рільке присвятив М. Цветаєвій дві поезії: окрім згаданої елегії це віршований напис на збірці власних французьких поезій «Vergers», яку він надіслав поетці. У перекладі російського дослідника творчості Рільке К. Азадовського цей напис звучить так: «Прими песок и ракушки со дна французских вод моей души, что так страшна... хочу, чтоб ты увидела, Марина, пейзажи всех широт, где тянется она от пляжей Cote d'Azur, в Россию, на равнины» [2, с. 248].

Філософське підґрунтя елегії ніби концентрує думки «Дуїнських елегій». Австрійський поет створив «Елегію до Марини» в 1926 році. Це означає, що то був останній великий поетичний твір митця, в якому він не міг не сказати про найголовніше, що було в його житті й баченні світу. Це передовсім креація світу як космосу і креація власного світу людини-поета:

O die Verluste ins All, Marina, die stürzenden Sterne!
Wir vermehren es nicht, wohin wir uns werfen, zu welchem
Sterne hinzu! Im Ganzen ist immer schon alles gezählt.
So auch, wer fällt, vermindert die heilige Zahl nicht [14, с. 271].

Перекладачеві Мечиславу Яструну відведено особливу роль у польській рількеані. Ним перекладено чи не найбільше поетичних творів великого австрійського майстра слова. Робота над поезією Рільке викликала чимало труднощів у польського поета. Він покидав це заняття і приступав до нього знову. У післямові до перекладеної збірки вибраних творів Рільке Яструн пише про те, що був змушений на тридцять років покинути поезію великого австрійця, бо не зміг впоратися з особливістю лірики «...після повернення з пекла війни та окупації» [12, с. 163]. Проте переклади польського письменника неоціненні. Йому вдалося збагнути особливості рільківських текстів, досягнути їх до глибини. На цьому наголошує Катажина Кучиньска-Косхани, сприймаючи переклади з Рільке як «відшліфовані, мов діаманти строфи», «блискучі рими» [10, с. 187]. Літературознавець Катажина Шиманьска зауважує: «У Польщі йдеться передусім про дві постаті Рільке: про Рільке Мечислава Яструна і Рільке Адама Поморського» [12, с. 169]. Тлумачення «Елегії до Марини» було зроблено Яструном у 70-х роках і вперше надруковано в «Zeszytach Literackich».

Вагомий вклад для рецепції австрійського поета українським читачем здійснив В. Стус. У нарисі «Райнер Марія Рільке» (1875–1926) він писав: «Перекладати Рільке дуже важко. Його поезії можуть трансформуватися тільки в дуже розвинені мови. Крім того, тема віршів поета кристалізується і змістовно, і ритмічно, й інтонаційно, і навіть фонічно. Донести таку в кілька способів виявлену тему, не дубльовану, а розповнювану подібними концентратами — мало не Сізіфова робота» [7, с. 239].

Василь Стус відчув значною мірою надсенс рільківських «Елегій» і відтворив зі справжнім творчим захопленням. Якщо Рільке писав свої елегії поривчасто, з часовими інтервалами, перервами, то В. Стус не міг перекладати їх поодиноці, йому потрібна була цілість циклу, відчуття зцементованості й неподільності цілого на частки: «...за елегії слід братися одразу за всі, бо вони — як рядок у намисті, гарні на нитці, а окремо — вже не те...» [7, с. 347].

Дмитро Наливайко відзначає, що Стуса «вабила поетика пізнього Рільке, зокрема високе поетичне втілення філософських умонастроїв у довершених пластичних формах, його вірші-речі, які у предметному образі органічно виражали духовний зміст, не перетворюючи відверто цей образ у символ» [5, с. 183].

Переклад «Елегії до Марини» створювався Стусом у 1981–1982 рр. У цьому творі проявилися перекладацькі засади В. Стуса, зокрема намагання передати загадковість, романтичний подих тексту, певну утаємниченість сенсу й надсенсу, стриманий пафос загального звучання — ритмічні звертання до адресатки. Перекладач веде діалог з адресаткою, він спирається на власний життєвий досвід; він переконаний, що Марина розуміє і поділяє його. На відміну від десяти «Дуїнських елегій», одинадцята, сповнена живої емоції, яка пульсує у кожній клітині тексту. Метафоричність елегії більш прозора, прояснена, з'являється життєва конкретика, а час і простір не настільки розмиті, як у попередніх творах.

У переклад елегії В. Стус увів значною мірою власні почуття, сумніви, болі, надії, а часом і відчай та зневіру. Своє власне «я» він відчуває у рільківським. Ліричний герой елегії розчиняє його в слові «ми». «Ми» — це «я» плюс Марина. У них спільна доля, світоглядна близькість:

О поринання в світи, Марино, сузір'я летючі!
 Але до сонму зірок, куди нас пірвало, нас не причислять.
 Повнява світу має завершену кількість.
 Хай хто б і згинув — священної цифри не зменшить [8, с. 55].

У перекладі Яструна цей фрагмент звучить так:

O straty wszechświata, Maryno, spadające gwiazdy!
 Nie pomnożymy go, dokądkolwiek byśmy się rzucili,
 ku jakiej gwieździe!... [13, с. 67]

Звертаючись до Марини, поет говорить про «втрати у всесвіті» (die Verluste ins All), про «падаючі зірки» (die stürzenden Sterne). Звичайно, «поринання в світи, в сузір'я летючі» звучить значно поетичніше. Рільківську думку про те, що «загалом (у бутті) вже все давно по-раховано» передають як В. Стус, так і М. Яструн. Промовистим образом розуміння світу, що має ознаки завершеності, передано в українському та польському перекладі.

Кількість зірок — незмінна, цифра — священна, але героям залишаються море і хвили, в їх єдності закодовано ім'я «Марина»: «Wellen, Marina, wir Meer! Tiefen, Marina, wir Himmel. / Erde, Marina, wir Erde, wir tausendmal Frühling, wie Lerchen, / die ein ausbrechendes Lied in die Unsichtbarkeit wirft» [12, с. 272].

Переклад Стуса — без перебільшення — геніальний: «Хвили і море єсмо, Марино!» Але моря замало, є ще:

Глибини і небо!
 Ми є землею, Марино! Ми — тисячовесни,
 жайвори, що в невидиме пускають пісень водограї.

У перекладі Яструна ці рядки звучать так:

Fale, Maryno, my morza!
 Głębie, Maryno, my nieba.
 Ziemia, Maryno, my ziemia, my wiosna po stokroć, jak skowronki,
 które wybuchający śpiew w niewidzialność rzuca...

На відміну від Стуса, що порівнює закоханих із глибинами і небом, немовби розташовуючи буття-тут на горизонталі, польський тлумач заглиблюється в небо, вбудовуючи світ у вертикаль.

У свою чергу М. Цветаєва напише:

Кто создан из камня, кто создан из глины, —
 А я серебрюсь и сверкаю!

Мне дело — измена, мне имя — Марина,
Я — брeнная пена морская [3].

В оригіналі твердження про спорідненість із землею посилюється через повтор: «Erde, Marina, wir Erde». У перекладі Стуса — знак оклику. Він створює органічно патетичний текст.

У цей водограй високих емоцій («пісень водограїв»), які не відчитуємо в «Дуїнських елегіях», раптом влітається сум, скарга:

Wir beginnen als Jubel, schon übertrifft es uns völlig;
plötzlich, unser Gewicht dreht zur Klage abwärts den Sang.

І далі — поет схаменувся: для чого сумне? І повертається знову до захоплення. Поет підкреслює: «Скарги? Її не було б, коли б не той захват». Скарга тут — одвічна протидія радощам, їхній антипод, одвічне протистояння двох начал:

Aber auch so: Klage? Wäre sie nicht: jungerer Jubel nach unten.
Auch die unteren Götter wollen gelobt sein, Marina.

Радість переповнює Рільке, виникає потреба в щирості, самовіддачі. Необхідно хвалити за це богів, бо «навіть менші з богів волять, Марино, слави», чекають на славу, мов діти (в оригіналі — мов учні). Щастя, захоплення полонили душі.

Яструн передає слова Рільке так:

Lecz także tak: skarga? Czy może radość doziemna.
Także niżsi bogowie chcą być sławieni, Maryno.

Польський поет, максимально наблизившись, адекватно відтворює текстову тканину оригіналу.

Слова Рільке «Loben, du Liebe, laß uns verschwenden mit Lob» («Тож хвалімо, кохана, віддаймося хвалі») В. Стус перекладає: «Тож хвалімо, Марино! Все віддаймо хвалі».

Кохання супроводжують квіти («Ми долонями пестимо шийки / непорушних квіток»), квіти викликають у ліричного героя чарівні асоціації про колишні мандрівки, про Ніл. Польський переклад звучить аналогічно:

Nic nie należy do nas.
Lekko kładziemy dłoń wokół szyj nadłamanych kwiatów.
Widziałem nad Nilem w Kóm-Ombo.
Tak królowie dar ofiarują zrzekając się sami.

Вируючі почуття, щастя викликає бажання не лише хвалити богів, а й обдарувати земних володарів — царів. Ця думка кристалізується у формі сентенції: «То, Марино, є дар: усього позбувшись, мати й царя чим дарити» (So, Marina, die Spende, selber verzichtend, opfern die Könige»).

Мимоволі згаданий наскрізний в елегіях образ ангела (тут він сама ніжність). Ліричний герой і героїня як «ми», дотичні до всього, що випромінює ніжність: «...ми доторкаємось всього, що має ніжності барву» («scheinbar Zärtliche»).

У польському перекладі ці рядки Рільке звучать так:

Jak aniołowie drzwi oznaczają tych, których mają ratować,
tak dotykamy tej lub tamtej rzeczy, na pozór czuli.

Почуття набувають високого, жахливого рівня, згадаймо, адже це вже було — «сильна як смерть Любов». До останньої межі підійшла любов, а за нею життя:

Ach, jak daleko cofnąś, ach jak roztargnieni, Maryno
Ach, w najskrytrzym pozorze. Dający znaki. Nic więcej.
Ta cicha sprawa pomiędzy nami, gdy jeden z nas.

І далі у Стуса:

...хай котрийсь із нас тільки не втерпить
і, замість натяку, схоче на жест спромогтись, —
покарає того і вб'є. Бо воно — смертельної сили.

Неначе по лезу ножа йдуть двоє. Не-життя — це смерть, але для люблячих її нема, тому що «dieses leise Geschäft» «дає буття і по смерті... Ти ж бо знаєш / як часто воно потай несло нам наказ / зимний ввійти передсінок нового народження». Якщо в «Дуїнських елегіях» віра в рівняння і нівелювання *життя-смерть* мало лише філософський сенс заперечення часу, простору, буття, померлих, тих, хто ще народиться, то в цій елегії заперечення смерті — це віра у вічність любові, у її незгасимість.

До кінця елегії наскрізним образом, який формує і сюжет, і провідну філософську думку про не-життя (а це те саме, що не-смерть), виступає «тихе оце заняття», тобто любов. Любов (тремка, ніжна, обережна) має величезну силу, вона вже поза часом і простором, неземна. Це вона дає силу закоханим «підборкати серце цілого роду»: «Trug das in uns / niedergeworfene Herz eines ganzen Geschlechts / An ein Zugvogelziel / trug er die Gruppe, das Bild unserer schwebenden Wandlung».

Виникає філософський паралелізм, зіставлення символічного лету птахів («плетениці птахів» зі «всеспадними мандрами» героїв («наших мандрів»). Доли їх «люблячих» переплелися, а лет прямує до не-буття або не-смерті: «Liebenden dürften, Marina, dürfen soviel nicht / von dem Untergang wissen. Müssen wir neu sein. / Erst ihr Grab ist alt, erst ihr Grab besinnt sich, verdunkelt / unter dem schluchzenden Baum, besinnt sich auf Jeher».

У перекладі Стуса зникає звернення до Марини й подається філософське узагальнення про знання закоханими логічного закінчення життя, хоча у першотворі стверджується, що «закохані мають право і не мають права дізнатися про кінець життя. Ми повинні стати новими. Лише їх могила є старою, лише їх могила пригадає собі, затемнена, під схлипуючим деревом, пригадає собі про давні часи».

Після злету високого почуття любові поет вертається на свої сумні дороги, хоч ніби і не-смерті, проте і не-життя. І герой, і «weibliche Blüte» («квіт жіночий») приречені на вічне кружляння по колу, як диск місяця, незалежно від його повноти («у час ущербу чи в тижні звороту до повні...»).

Фінал цього роздуму сумний, кудись поділися сповнені віри у щастя сплески думок і почуттів. Елегія завершується мотивом самотності й повертанням від «ми» до

«я» — до самотнього власного виходу — на краєвид безсонний. Втрачено віру у вічне життя для двох, приходить зневіра — «аніхто вже не дасть нам вернути життя повноту», лишається лише «...einsamer eigener Gang über der schlaflosen Landschaft».

Отже, ще багато не сказано про адресатку цієї елегії, про історію знайомства двох визначних поетів, про певну близькість світосприйняття і авторських манер, про листування між протагоністами елегії, а попередньо, в зв'язку з розглядом «Дуїнських елегій», звернено увагу на останній акорд незрівнянної елегії і мелодії поетичної творчості Р.М. Рільке. Перед нами знову промайнули вже в остаточній викінченості усі наскрізні мотиви філософії і творчості митця витонченої поетичної форми і глибинного сенсу, що повернули «на круги своя»:

Wir in das Kreisen bezogen
füllten zum Ganzen uns an wie die Scheibe des Monds...

Подивування викликає досконале знання Стусом та Яструнем німецької мови, всіх її тонкощів і можливостей. Напевно, треба мати дар від Бога, щоб так щиро і водночас вишукано донести до тисяч читачів биття закоханих сердець та подих Всесвіту:

Пишучи кола,
ми наповнилися цілим так, як місяця диск...

Переклад Василя Стуса, як і переклад Мечислава Яструна, відзначаються переважно адекватним з оригіналом ритмом і збереженням еквілінеарності рільківської поезії, мелодійності вірша, тонким відчуттям і відтворенням стрижневих слів, тяжінням до незвичної, нехарактерної для власної поезії ускладненої лексики (зокрема у Стуса), умінням передавати загадковість, романтичну ауру образу, втаємничення її сенсів, майже неловимим перекладацьким тактом, делікатністю.

Обидва поети виконали своє високе покликання і подарували кожен своєму читачеві перлину світової лірики — «Елегію до Марини» великого австрійця Райнера Марії Рільке.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гадамер Г.-Г. Інтерпретація буття Райнером Марія Рільке // Г.-Г. Гадамер. Герменевтика і поетика. — К. : Юніверс, 2001. — 280 с.
2. Из переписки Рильке, Цветаевой и Пастернака в 1926 году / Публ. и коммент. К. М. Азадовского, Е. Б. и Е. В. Пастернаков // Вопросы литературы. — 1978. — № 4. — С. 233–281.
3. Марина Цветаева — стихи / Антология русской поэзии / <http://www.stihi-rus.ru/1/Cvetaeva>.
4. Марсель Г. Homo viator / Габриель Марсель; пер. з фр. Віктора Шовкуна. — К. : Університетське видавництво «Пульсари», 1999. — 308 с.
5. Наливайко Д. Василь Стус — перекладач / Дмитро Наливайко // Всесвіт. — 1991. — № 1. — С. 183–185.
6. Рільке Райнер Марія. Думки про мистецтво і поезію / Райнер Марія Рільке — К. : Мистецтво, 1986. — 293 с.

-
7. Стус В. Листи до дружини від 11–15.09.1975 / Василь Стус. Твори у чотирьох томах шести книгах. Т. 6 (додатковий). Книга перша. Листи до рідних. — Львів : Просвіта, 1991–1998. — 495 с.
  8. Стус В. Твори / Василь Стус. Твори у чотирьох томах шести книгах. Т. 5 (додатковий). Переклади. Проза. Поезія. Драматичні твори. — Львів : Просвіта, 1998. — 392 с.
  9. Шахова К. Райнер Марія Рільке — людина і поет / Кіра Шахова // Зарубіжна література. — 2000. — № 11 (171). — Кн. 8. — С. 6–9.
  10. Kuczyńska-Koschany K. Rilke poetów polskich / Katarzyna Kuczyńska-Koschany. Monografie Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej; Humanistyczna Seria. — Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2004. — 439 s.
  11. Kuczyńska-Koschany K. Rycerzi Śmierć. O Elegiach duinejskich Rainera Marii Rilkego / Katarzyna Kuczyńska-Koschany. — Wydawnictwo: Słowo/obraz/terytoria, 2010. — 232 s.
  12. Rilke po polsku / red. Joanna Kulas i Mikołaj Golubiewski; opieka nauk. Barbara L. Surowska // Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej pt. «Rilke po polsku. Rilke auf Deutsch», Warszawa, październik 2008. — Warszawa : Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, cop., 2009. — 213 s.
  13. Rilke Rainer Maria: Elegia do Maryny Cwietajewej-Efron / Rainer Maria Rilke tł. M. Jastrun // Zeszyty Literackie. — 1995. — Nr 50, dod. — S. 67–68.
  14. Rilke R.M. Sämtliche Werke in 6 Bänden. Bd. 1.– insel taschenverlag 1101. Frankfurt am Main, 1987. — 883 s.